

УДК 53(07 535)

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІЗ ЖИТТЯ І.Є. ТАММА

Микола САДОВИЙ, Олена ТРИФОНОВА (Кіровоград)

У статті розглядається короткий період діяльності єдиного з України лауреата Нобелівської премії, доктора фізико-математичних наук, академіка Академії наук СРСР Ігоря Євгеновича Тамма. Розкрито його громадянську позицію, коли довелося на самому найвищому рівні внести корективи щодо залучення до відповідальності фолькдойч, які в роки війни змушено залишилися на тимчасово окупованій німцями території.

Ключові слова: Нобелівська премія з фізики, Ігор Євгенович Тамм, Єлисаветград, громадська діяльність, життєвий шлях.

В статье рассматривается краткий период деятельности единственного с Украины лауреата Нобелевской премии, доктора физико-математических наук, академика Академии наук СРСР Игоря Евгеньевича Тамма. Показана его гражданская позиция, когда ему самому пришлось на самом высоком уровне внести коррективы что касается привлечения к ответственности фолькдойч, которым в годы войны не удалось уехать из оккупированной немцами территории.

Ключевые слова: Нобелевская премия по физике, Игорь Евгеньевич Тамм, Елисаветград, общественная деятельность, жизненный путь.

In the article the short period of only from Ukraine Nobel laureate Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician of the Academy of Sciences Igor Tamm. Reveals his citizenship when had at the highest level adjustments to involve responsibility folkdoych that during the war forced to remain in German-occupied territory temporarily.

Keywords: Nobel Prize in Physics, Igor Yevhenovych Tamm, Yelisavetgrad, social activities, life.

Постановка проблеми. На етапі становлення України як незалежної держави важливого значення набуває проблема відродження імен вітчизняних видатних постатей зі світовим іменем, до яких з упевненістю можна віднести Нобелівського лауреата з фізики, академіка Академії наук СРСР, доктора фізико-математичних наук, лауреата Державних премій СРСР, Героя Соціалістичної Праці Ігоря Євгеновича Тамма, життєвий шлях якого нерозривно пов'язаний з Єлисаветградом (Кіровоградом, Україна).

Аналіз останніх джерел. У спогадах про І.Є. Тамма досить ґрунтовно описано його творчий та життєвий шлях, який в основному пов'язано з московським періодом життя [1]. Нами детально проаналізовано науковий шлях та громадська діяльність Ігоря Євгеновича [3], але при цьому виявилось, що ряд епізодів із життя видатного науковця залишилися поза увагою дослідників.

Тому **метою статті** є висвітлення невідомих сторінок життєвого та громадського шляху Ігоря Євгеновича Тамма.

Виклад основного матеріалу. Ми дослідили [3] Єлисаветградський, Таврійський, Одеський та Московський періоди життя І.Є. Тамма. Цей період охоплює гімназичні роки та початок трудової та громадської діяльності по 1924 рік. Окремо ми виділили невеликий в часі, але значимий для характеристики вченого – це період з квітня до вересня 1944 року, коли життєві негаразди виникли в його батька та сестри. Учений створив прецедент в СРСР, котрий слугував багатьом людям з німецьким корінням, яких під час німецької окупації нацисти записали до фолькдойче, виходити з складних ситуацій.

Батьки І.Є. Тамма у 1925 році із Єлисаветграда переїхали до м. Києва на запрошення очолити ділянку роботи в столиці аналогічну Єлисаветградській: вода, електрика, трамвай. Проживала сім'я на Брест-Литовському шосе в будинку № 98. Після виходу на пенсію перед Великою Вітчизняною війною Є.Ф. Тамма запросили працювати до геологічного інституту АН УРСР.

Сестра Ігоря Євгеновича – Тетяна Євгенівна – усе життя працювала викладачем німецької мови. Непростим для неї, батька та матері був період проживання в окупованому німцями Києві. Евакуюватися не вдалося, бо в лютому 1941 р. Тетяна Євгенівна поламала ногу, яка погано зросталася (напевне, давала ознаки хвороба на рак), а батьки вже були в поважному віці.

Під час окупації Тамми майже рік ніде не працювали, продали все, що можна було, а потім довелося йти найматися на роботу. Євген Федорович добре знав німецьку мову й пішов на завод “Більшовик” перекладачем технічної та господарської документації. Тетяна Євгенівна через хворобу працювала вдома перекладачем за нарядами геологічного інституту й виконувала роботу на замовлення. Узимку 1943 р. померла мати Ігоря Євгеновича.

У листопаді 1943 р. було звільнено Київ від німецьких військ. Маючи добру репутацію, Євгеній Федорович і Тетяна Євгенівна відразу після приходу Червоної Армії влаштувалися на роботу. Життя поступово налагоджувалося, до Києва провідати рідних приїздив І.Є. Тамм. Усе було гаразд до квітня 1944 р.

У Центральному державному архіві Громадських об'єднань (м. Київ, вул. Кутузова, 8) ми опрацювали справу № 48826 фб, передану з Архіву СБУ (КДБ) з акта № 5 щодо батька лауреата Нобелівської премії, академіка І.Є. Тамма та його сестри Тетяни Євгенівни Тамм. У спогадах [1] про Ігоря Євгеновича неодноразово наводяться приклади його високої громадянської позиції. Ознайомившись з кримінальною справою ми переконалися ще раз у цьому. Вчений займався не лише розв'язуванням проблем зміцнення обороноздатності країни, а й виявляв високу громадянську відповідальність за долю людей, які потрапляли в скрутні ситуації. Так було й улітку 1944 р., коли рідні потрапили в біду.

Звернемося до фактів, викладених у кримінальній справі № 4309 від липня 1944 р., рис. 1 [3].

На першій сторінці розміщена Постанова про відкриття кримінальної справи. Ми подаємо Постанову мовою оригінала з відповідним розміщенням тексту [3].

*“Утвержден
Нач ОББ УнкВД
по Киевской обл.
полковник
Скрынник підпис*

Постановление

(о возбуждении уголовного дела)

*1944 года 6 июля гор. Киев
Следователь ОББ-УнкВД по Киевской обл.
лейтенант милиции
Воронов рассмотрев материалы
расследования на гр-ку Тамм
Татьяну Евгеньевну 1898 г. рожд.
город Кировоград*

нашел, что Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз: фольксдойче для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по ст. 54-19 УК УССР.

Руководствуясь ст. 88 и 93 ЦПК УССР.

Постановил:

Против Тамм Татьяны Евгеньевны возбуждилось уголовное преследование по ст. 54-19 УК УССР и дело принять к своему производству.

Следователь ОББ-УнкВД по КО Лейтенант роспись.

Согласен: нач. 4-го отдела ОББ- УнкВД капитан милиции підпис Резник”.

На наступних сторінках виписана процедура затвердження Постанови, викладеної вище.

“21 июня 1944 г. Руденко полковник утвердил постановление на арест Тамм Т.Е. национальность русская, высшее образование, б/н, незамужняя, не судимая.

Работала в Индустриальном институте (політехнічний до 1934 та з 1948 р.) преподавателем. Взята под стражу как мера пресечения 28 июня 1944 г.

Ордер № 266 от 26 июня на арест и обыск”.

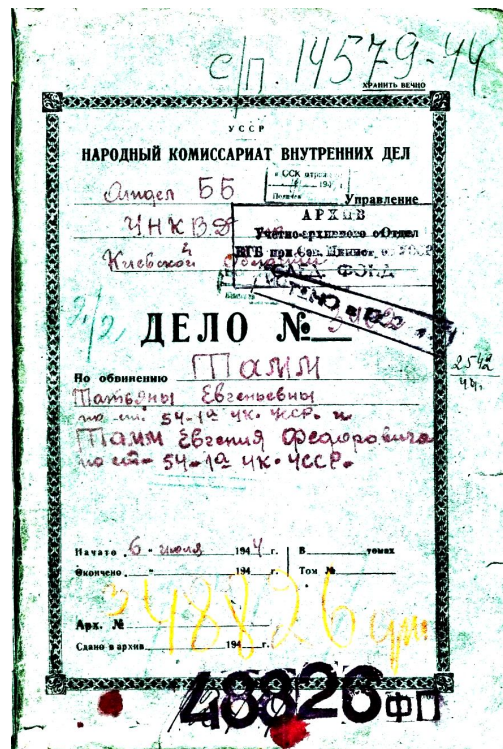

Рис. 1. Титульна сторінка справи батька та сестри І.Є. Тамма

Через три тижні аналогічну Постанову було затверджено стосовно до Тамма Євгенія Федоровича. Враховуючи поважний вік, арешту не було, була взята підписка про невиїзд з м. Києва на час слідства та суду.

“13 июля 1944 г.

г. Кieve

полковник Руденко

утвердил постановление об избрании меры пресечения Тамму Евгению Федоровичу инженер сантехник, ст. научный сотрудник института геологических наук, б/п, высшее техническое образование, русский, одинокий, имеет преклонный возраст.

Постановил меры пресечения способов уклонения от следствия и суда в отношении Тамма Евгения Федоровича избрать под подписку о невыезде с постоянного места жительства.

*Полковник Руденко **подпись**”*

Є.Ф. Тамм написав підписку про невиїзд з постійного місця проживання 13 липня 1944 р. Йому на той час виповнилося 76 років.

Цікавим є перелік майна, яке належало сім'ї Таммів.

“Протокол обыска

25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов

Понятыя Расказова Анна Александровна 2а 1б

Мищенко София Иосиповна дом 78а к.2

Изъяты: паспорт, удостоверение личности.

ИМУЩЕСТВО:

буфет,

шкаф книжный,

шкаф одежный – 2,

диван, кушетка,

кровать англ. – 2,

стулья – 7,

тумбочки – 2,

кресло – 1,

стулья простые – 3,

шв. машинка Зингер – 1,

стол обеденный – 1,

стол письменный – 1,

стенные часы – 1,

часы коридорные – 1(золотые),

часы ручные с золотой цепочкой – 1,

браслет золотой – 1,

кольца золотые – 3,

бляжка золотая – 1,

медальон золотой – 1,

пальто зимнее суконное – 2,

пальто демисезонное – 1,

меховое пальто – 1,

кофточка – 2,

платье кремдеш. – 1,

шапочка меховая – 1,

муфта меховая – 1,

платье ситцевое – 2,

блузка шелковая – 1,

матрац пружинный – 3.

*25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов **підпис***

*Понятыя Расказова А.А. **підпис***

*Мищенко С.И. **підпис***

Аналіз протоколу обшуку свідчить про досить скромний і матеріально простий спосіб життя Таммів. Практично всі речі перевезені з Єлисаветграда і придбані ще до 1917 р. У переліку наведені речі, які належали особисто Тетяні Євгенівні та спільні з батьком меблі: стільці, книжкова шафа, годинник коридорний, стіл обідній тощо. Незважаючи, що батько

Ігоря Євгеновича працював на відповідальних посадах, а сестра у вищих навчальних закладах, жили вони досить скромно й за роки війни нічого не накопили й матеріальних привілеїв за німецької окупації не мали.

У справі відсутній окремих протокол опису майна, яке належало Є.Ф. Тамму. До протоколу не було внесено осіннього та зимового пальт, плаща, парасольки, двох костюмів та взуття.

Допити Тетяни Євгенівни розпочаті в липні за місяць до допитів її батька. У справі відсутні будь-які матеріали, які вказували б на причини відкриття кримінальної справи на хвору на рак жінку. Як завжди, такі справи відкриваються, коли є звернення до міліції громадян чи офіційних органів або в результаті вивчення тією ж міліцією певних документів. Як з'ясувалось неприємності стались через німецькі корені Таммів.

Доли людей, які мали німецькі корені і з тих чи інших причин залишилися на окупованій території, не позаздриш. Це стосується всіх країн Європи. Зокрема, у Польщі майже всі такі громадяни були розстріляні. Такій категорії людей гітлерівці в обов'язковому порядку надавали статус фолькдойче (*Volksdeutsche* етнічні німці). Це було визначено у генеральному плані "Ост". Термін придумав у 1938 р. особисто А. Гітлер [8], а сама ідея зародилася ще 1933 р. Етнічних німців у Європі напередодні Другої світової війни 1939 – 1945 рр. нараховувалося близько 30 млн., на яких нацисти розраховували.

В Україні фолькдойче встановлювалися спеціально створюваними реєстраційними бюро "Список германських громадян" ("*Deutsche Volksliste Ukraine*") за сімейної історії, за рідною мовою, за іменами, за церковними записами [5] тощо. Під час війни 1941 – 1945 рр. на окупованій німецькою армією території України налічувалося близько 330 тисяч фольксдойче, з них близько 60 тисяч військовозобов'язані чоловіки [6]. Частина з них була призвана до гітлерівської армії і воювала з Червоною Армією. Вони були поставлені в такі трагічні умови.

Стан фольксдойче, які проживали на території Рейхскомісаріату України, був особливим [7]. Він визначався директивам Альфреда Розенберга як рейхсміністра Східних окупованих територій від 19 лютого 1942 р. і Генріха Гімmlера, як рейхсфюрера СС та імперського комісара з консолідації і зміцненні німецької нації та раси від 8 вересня 1942 р. Згідно із зазначеними документами статус фольксдойче, як і у всій Європі, надавали кожному окремому громадянину після постановки на облік у "*Deutsche Volksliste Ukraine*" [5]. Спеціальна служба займалася не лише реєстрацією таких осіб, а й розшукувала людей, у яких були будь-які німецькі корені. Особисто Гітлер ввів такий напрямок національної політики. На таку категорію людей поширювалися обов'язкові відповідні пільги: на видачу продуктів харчування, одяг, меблі. Через мережу спеціалізованих магазинів кожному фольксдойче один раз на тиждень видавалось: 150 г жирів, 1 кг сиру, 4 яйця, овочі, фрукти, картоплю, мед, мармелад, сіль тощо [2; 4]. Люди з німецьким походженням потрапляли в пастку.

Як наслідок, у листопаді 1943 р., коли німці відступали, розпочалася втеча 90 тисяч українських німців, в основній масі тих, котрі самостійно зареєструвались як фольксдойче [5] і співпрацювали з окупантами. Але основна кількість фольксдойче була лояльною щодо чинної тоді німецької влади і не тікала разом з німецькими військами після звільнення їх Червоною Армією.

Проте фольксдойче, які залишилися в Україні, за звичай, звинувачувалися каральними органами в співробітництві з окупантами, нерідко засуджувалися та депортовувалися у північні області Радянського Союзу.

Такий підхід до фольксдойче в державі слугував притягненням до кримінальної відповідальності й сім'ї Таммів. Громадянська позиція І.Є. Тамма, насамперед, полягає в тому, що на прикладі своїх рідних він домігся перегляду політичного ставлення до етнічних німців, які були на окупованій території й не співробітничали з окупантами. Після його втручання слідства набули об'єктивнішого розгляду.

Ми простежили дії І.Є. Тамма в цій справі. До Постанови про відкриття кримінальної справи додається анкета Тетяни Євгенівни. У цій анкеті, зокрема, зазначено дані про брата: Тамма І.Є., 1898 року народження, паспорт І-ГХ № 702959, виданий 19/ХІІ-1940 р.; батька Є.Ф. Тамма, старшого наукового співробітника Інституту геології Академії наук УРСР з 1934 р. (нині Інститут геологічних наук НАН України).

Далі в справі містяться три досить короткі протоколи допитів Т.Є. Тамм. Під час допитів слідчим задавались практично одні й ті ж запитання, тому протоколи майже ідентичні. Наводимо вичерпну інформацію з протоколів допитів.

Із показань Тетяни Євгенівни [7]:

“После прихода немцев в Киев до мая 1942 г. нигде не работала. Потом работала в период оккупации переводчиком русского текста накладных, табелей отработанного времени, наряды на работу на немецкий язык в геологическом институте. Перевод выполнялся письменно. Работу выполняла на дому. Немцы заподозрили Тамма Е.Ф. в еврейском происхождении и сделали обыск в квартире. Согласно предписаниям все евреи в Киеве должны зарегистрироваться в полиции. В ходе обыска немцы обнаружили немецкое происхождение отца и зарегистрировали семью (Тамм Е.Ф., Тамм О.М., Тамм Т.Е.) как фольксдойч. Все получили удостоверения. На каждого выдавали продуктовые карточки в магазине по ул. Б. Житомирская. Кроме того работала в геологическом институте и имела надбавку 50 % к заработку. Никакими привилегиями не пользовалась.

Вопрос: “Кто у вас в родстве есть репрессирован органами НКВД”.

Ответ: “В октябре месяца 1936 г. органами НКВД был арестован мой брат Тамм Л. За что я не знаю, и приговорен к 10 годам лишения свободы, где находится в настоящее время не знаю, больше добавить ничего не могу”.

Отец Тамм Е.Ф. в феврале 1941 г. устроился на завод “Большевик” в качестве технического переводчика. Переводил хозяйственную документацию.

С 1934 г. стал работать старшим научным сотрудником сначала института водного хозяйства, затем в геологическом институте АН УССР.

Мама Ольга Михайловна никогда не работала, умерла 31 декабря 1943 г. Второй брат Тамм Л.Е. работал инженером химиком в Москве.

1930 г. окончила педагогические курсы при КНН (1925-1930 г.).

Преподаватель немецкого языка. Работала в техникуме “Охмаета” до 1933 г. С января 1931 г. по 1934 г. работала в институте сахарной промышленности (основная работа).

С сентября 1934 г. по 01.06.1937 г. работала в индустриальном институте.

В 1936 г. по случаю ареста брата подала заявление об увольнении с работы, но дали возможность работать до 1937 г. А потом уволили по сокращению штатов. С февраля 1938 г. восстановили в индустриальном институте, где работала до августа 1941 г.

Отец у 1936 г. уволен с работы и отправлен на пенсию, а восстановлен на работе в январе 1938 г.

В феврале 1941 г. сломала ногу, которая плохо срасталась плюс родители преклонного возраста. Эвакуироваться не смогла. До апреля 1942 г. нигде не работала, затем в геологическом институте переводчиком литературы на дому. Работала до сентября 1943 г.

В марте 1942 г. жена доцента Ломоносова Александра попросила перевести на немецкий рукопись за плату. Согласилась, тогда нигде не работала”.

Вивчення проблеми поновлення на роботі Тетяна Євгенівна 1938 р. у протоколах допитів та показах свідків нічим не аргументовані, просто тоді викликали й звільнили без пояснень. У цей час І.Є. Тамм привіз сім'ю до батьків у Київ. Гостювали на дачі батьків на околиці міста. Тоді ж був зненацька викликаний на Луб'янку. Ігор Євгенович прибув через добу після виклику до Москви, прийшов у міліцію, але йому повідомили, що ніяких претензій немає і не потрібно було приходити. Того ж дня з газет учений дізнався про статтю Й.В. Сталіна в газеті “Правда” про перегини в діяльності органів НКВД. У цей же період також раптово поновили на роботі батька та сестру.

На нашу думку, збіг трьох подій не є випадковістю. Поновленню на роботі рідних, безумовно, сприяв Ігор Євгенович. І це є логічним. Враховуючи його активну вдачу, він не міг не скористатися статтею Й.В. Сталіна й логічно, що вчений розпочав справу з поновлення рідних на роботі. Адміністрація установ не без втручання ззовні повернула батька і сестру на роботу.

Такі риси характеру притаманні й батькові вченого. Це була родинна традиція. У свій час Євгеній Федорович один з палицею пішов на натовп чорносотенців і припинив єврейський погром у Єлисаветграді.

Інформація, яка приведена слідчим під час допитів Є.Ф. Тамма, також свідчить про його громадянську позицію й патріота держави, у якій він народився, проживав і працював. І основне – усе життя він допомагав людям.

Із анкети Є.Ф. Тамма [3]:

“Тамм Т.Е. 1898 г.р. привлекается по ст. 54-1а УК УРСР

Тамм Е.Ф. 1867 г.р. проживает Брест-Литовское шоссе, 78 кв. 96”.

Із протоколу допиту Є.Ф. Тамма 01 квітня 1944 р. [7].

“Во время оккупации работал на железнодорожном заводе в качестве технического переводчика на территории завода “Большевик”. Переводил документацию хозяйственного назначения, заказы на изделия, задания на комплектацию продукции, наряды на работу, отчеты о выпускаемой продукции.

Во время работы выявил агента гестапо Шнейдера, который следил за комендантом домов завода Морозовым Иваном Федоровичем (1942 г. зам. директора по кадрам) и изучал настроение рабочих. Об этом сообщил Морозову И.Ф.

Немцы заподозрили меня в еврейском происхождении. Произвели обыск в квартире. Пришлось сообщить, что отец Тамма Е.Ф. немец, умер в 1873 г. Был выходец из Германии согласно свидетельства о рождении.

Был председателем секции инженеров металлостов в Кировограде и представителем Асибита”.

Далі в справі є показання свідків І.Ф. Морозова, Болоненко (від 18 травня 1944 р.), Мезерецької, Іванової, Алексіч. Усі без вийнятку дали позитивний відгук про життя і діяльність Є.Ф. Тамма, указали, що під час окупації допомагав людям навіть з ризиком для власного життя й рідних. Будь-яких звинувачень ніхто не вказав. Здавалось, що все зводиться до простої перевірки осіб, які були на території окупованої німцями. З'ясовано змушений характер реєстрації Таммів як фольксдойче. Проте після показань свідків наступав арешт Тетяни Євгенівни та підписка про невиїзд Є.Ф. Тамма й Постанова про відкриття кримінальної справи.

Слідчий пред'явив звинувачення, яке не впливає з протоколів допитів та показань свідків і явно нелогічне. Але є формальна причетність Таммів до фольксдойче й потрібно бути справжнім чекістом, щоб реально оцінити ситуацію. На нашу думку, слідчий цього не зробив, напевно, перестрашувався [7]. Тому ми розрізняємо істинних чекістів та пристосуванців.

“27 июля 1944 г.

г. Киев

Лейтенант Воронов

в заключительном обвинении определил: Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз. фольксдойче для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по ст. 54-1а УК УССР.

Тамм Евгений Федорович проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудил ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления его к категории так наз. фольксдойче для чего представил данные о наличии у него родственников немецкой национальности, и был зарегистрирован фольксдойч, чем совершил преступление по ст. 54-1а УК УССР.

Предложил сослать Тамма Е.Ф. и Тамма Т.Е. в Сузунский район Новосибирской обл. (південний схід області).

Дело направит в суд.

Лейтенант Воронов підпис”.

У цілому, вивчаючи протоколи допитів створилося враження, що з інформації впливало, що вини в Є.Ф. Тамма та Т.Є. Тамм в частині зради чи діяльності на користь нацистів, чи співробітництва з німцями не виявлено. Запитання слідчого були коректними, не відчувається в тексті протоколів допитів упередженості. Послідовно читаючи протоколи допитів і показань свідків, склалося враження, що слідчий винесе виправданого характеру висновок. Несподіваний висновок, на нашу думку, зроблено суб'єктивно-політичну. Від

слідчого залежить доля людей. Чому такий висновок можна зробити удавши декількох припущень.

1. Слідчий не доводить, що Тамми здійснили злочин, за який передбачається засудження і відбування покарання у в'язниці. Тобто не знайдено такого складу злочину. Можна говорити про пайки фольксдойче, але таке німці робили для всіх людей німецького походження. Такий висновок може мати моральний характер і аж ніяк не кримінальний.

2. Можливо, слідчий просто виконував установки вищого керівництва щодо тенденції засудження всіх фольксдойче, але це лише припущення.

3. Можливо, слідчий перестрашувався, боячись звинувачень на свою адресу.

4. Слідчий знав і про те, що в Москві є досить впливовий син Є.Ф. Тамма й тому зробив суперечливий висновок, щоб передати справу до суду, а там нехай вирішують остаточно: до в'язниці справу не довів й одночасно визнав винуватими.

Зі справи випливає, що Ігор Євгенович Тамм з першого дня арешту сестри Тетяни зайнявся розв'язанням проблеми визволити родичів. У цей час Ігор Євгенович Тамм звернувся до Президента Академії наук України, академіка О.О. Богомольця з проханням посприяти в прийомі прокурором УРСР, державним Радником юстиції 2-о класу Р.А. Руденком.

О.О. Богомольць відгукнувся на прохання колеги й написав листа Р.А. Руденку, де вказує *“прошу не відказати в прийомі члену-кореспонденту АН СРСР професору Тамму І.Є.”*. У кримінальній справі є лист О.О. Богомольця на ім'я Р.А. Руденка й розмашиста резолюція прокурора з двох пунктів: Доручення якнайшвидше *“срочно”* завершити слідство й узяти справу на контроль. Потрібно віддати належне сміливості як І.Є. Тамма, так і О.О. Богомольця, котрі насмілилися активно втрутитись у справу. З письмового звернення І.Є. Тамма випливає, що вчений читав кримінальну справу, бо виклав виправдальні факти, які виявив сам слідчий [7].

“Прокурору УСССР

“Госуд. советчику юстиции II-го класса тов. Р.А. Руденко Члена-кор. АНСССР И.Е.Тамма”

У зверненні І.Є. Тамм ґрунтовно описав, що:

- його батько має вік – 76 років і страждає остерохандро́зом, а сестра – 45 років хвора на рак;

- у справі є звинувачення їх як *“фольксдойчів”* і по суті доводиться слідчим, що самі німецькі реєстраційні служби виявили німецьке походження Таммів, коли з'ясовували, чи не є Є.Ф. Тамм та Т.Є. Тамм євреями. Після обшуку німці з'ясували їхнє німецьке походження, і батько та сестра були зареєстровані як *“фольксдойче”*;

- батько був технічним перекладачем на заводі *“Більшовик”*, а сестра – у геологічному інституті, чим заробляли на прожиття;

- не змогли евакуюватися, бо сестра поламала ногу, яка погано зросталась, а батьки поважного віку;

- Є.Ф. Тамм попередив:

1. І.Ф. Морозова про загрозу його арешту, чим урятував від смерті.

2. Болоненка (інструктор заводської школи) попередив про загрозу з боку агента гестапо Меске.

3. Випишував перепустки на завод у продуктову крамницю людям, зокрема Мезерницькій після арешту їхнього батька комуніста.

4. Після арешту члена ВКП(б) Іванова дочку заарештованого залишив на роботі.

5. Дружина робітника Алексича звернулася з проханням урятувати дочку від вивезення до Німеччини. Батько влаштував дівчину в заводську школу звідки не брали в неволю.

6. У вересні 1943 р. завод *“Більшовик”* почали евакуюювати до Німеччини. Є.Ф. Тамм самовільно покинув роботу й не сприяв цьому.

Має 17 наукових праць.

На завершення І.Є. Тамм просить прокурора УРСР прискорити слідство.

Такий лист був написаний 12 липня 1944 р. за 15 днів до винесення висновку слідчим.

З великим хвилюванням нами прочитані останні сторінки справи [7].

“Постановление главного военного прокурора Красной Армии генерал-лейтенанта юстиции Носова В.И.

08 сентября 1944 г.”

У Постанові перераховується викладені в листі й перевірені в ході слідства факти та показання свідків, що підтверджує відсутність у діях Є.Ф. Тамма та Т.Є. Тамм злочинних дій. Головний військовий прокурор робить висновок [3]:

“Дело по обвинению Тамма Е.Ф. и Тамм Т.Е. по ст. 59-1 “а” УК УССР дальнейшим производством в уголовном порядке прекратить. Тамм Т.Е. из под стражи немедленно освободить. Мэру пресечения в отношении Тамма Е.Ф. под подписку о невыезде отменить.

Настоящее постановление вместе с делом направить для исполнения Военному прокурору Киевского Военного округа.

Военный прокурор ГВП Красной Армии майор юстиции Щекин підпис.

С постановлением ознакомлен И. Тамм підпис”.

Щоб завершити болісну проблему фольксдойче, слід урахувати, що це була складова підступної національної політики Гітлера. Після звільнення окупованих територій розібратися з кожним фольксдойче було не зовсім просто. Тому взимку 1944 року нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Рясний підписав у Києві роз'яснення про політику німецьких окупантів стосовно “фольксдойче”. У документі ці люди, на відміну від рейхсдойче – імперських німців – уважалися родичами німців, якщо серед їхніх предків були німці, що проживали на території СРСР. У роз'ясненні вказувалося, що в німців існував спеціальний орган “Дойче Миттельштелль”, який займався визначенням й оформленням належності громадян до “фольксдойче”, а також здійснював їхній облік. Підставою для зарахування до цієї категорії були документи, що свідчили про належність до німецької національності навіть далеких родичів: паспорт, свідоцтво про народження, покази свідків. Усі “фольксдойче” проходили обов'язкову спеціальну реєстрацію. З ними проводились особливі збори й заняття. У разі nereєстрації таких людей чекала страта. Не випадково вони звільнялися від сплати податків, одержували на 50 відсотків більшу заробітну плату, ніж особи інших національностей.

Усі ці особливі права та привілеї придумані Гітлером і мали намір зв'язати “фольксдойче” з окупантами та їхніми злочинними діями [1]. У роз'ясненні говориться, що за подібні національні ігри окупантів постраждали десятки тисяч невинних осіб. Так, після вигнання німців із Києва й повернення радянської влади значна частина “фольксдойче” й члени їхніх сімей були залучені до кримінальної відповідальності на основі статті 54-1-а Кримінального кодексу УРСР. Вони звинувачувались у співчутті нацистській владі й користуванні привілеями німецької влади. Як звичайно, їх засуджували на п'ять років висилки в східні райони СРСР.

Висновки. І.Є. Тамм скористався вище зазначеним роз'ясненням і створив прецедент, чим сприяв запровадженню іншої, більш цивілізованої практики каральних органів щодо розслідувань справ фольксдойч і цим самим сприяв виправданню десятків тисяч ні в чому не винних людей.

Наведений архівний матеріал дає можливість доповнити характеристику І.Є. Тамма, його громадську та людську позицію. Але дослідження ще слід проводити й надалі, адже навіть частина діяльності й праць залишилися засекреченими донині й потребують окремого вивчення. Є невивченою справа його брата в архіві Донецької області, яку автори планують вивчити в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воспоминания о И.Е. Тамме / под ред. Е.Л. Фейнберга. – [3-е изд.] – М.: ИздАТ, 1995. – 432 с.
2. Люлечник Вилен. Фольксдойче в годы Второй мировой войны // Русский Глобус. – № 2. – Февраль, 2005.
3. Садовий М.І. Місія І.Є.Тамма: [навч.-метод. посібн.] / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
4. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. / Б.В. Соколов. – М.: 2003. – С. 165-174.
5. Соловьев А.В. [Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина](#) / А.В. Соловьев // Ключевые проблемы истории российских немцев: [мат. 10-й межд. науч. конф., Москва, 18-21 ноября 2003 г.] – М., 2004. – С. 426-433.
6. ЦГАВОУ (Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины), ф. 3676, оп. 4, д. 230, л. 360.
7. Центральный Державний архів Громадських об'єднань (м. Київ, вул. Кутузова, 8). – Справа № 48826 ф6. С/п 14579-44.

8. Bergen, Doris. The Nazi Concept of “Volksdeutsche” and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939-45 // Journal of Contemporary History. – Vol. 29. – № 4 (Oct., 1994). – pp. 569-582.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Садовий Микола Ілліч – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри теорії і методики технологічної підготовки, охорони праці та безпеки життєдіяльності, професор кафедри фізики та методики її викладання КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія науки й техніки, загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства.

Трифонова Олена Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізики та методики її викладання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження наукової, громадської діяльності І.Є. Т